

ГЕОПОЛІТИКА ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК: 327.84:35

Олександр Горбач

Національний університет «Львівська політехніка»

СПЕЦСЛУЖБИ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

© Горбач О., 2015

Зроблено комплексний аналіз функціонування спецслужб у системі міжнародних відносин; досліджено історію їх становлення та розвитку; проаналізовано тенденції розвитку вітчизняних структур розвідувальних органів, їх нормативно-правове забезпечення; виявлено низку проблем, які існують у системі українських латентних структур; обґрунтовано необхідність реформування структур та створення механізмів демократичного контролю за діяльністю спецслужб.

Ключові слова: міжнародні відносини, спецслужби, розвідка.

Olexandr Gorbach

SPECIAL SERVICES IN INTERNATIONAL RELATIONS

© Gorbach Olexandr, 2015

Functioning of special services in international relations is comprehensively analysed. The history of formation and development of intelligence services is examined. It has been revealed that even in the times of Antiquity and the Middle Ages monarchs used the so-called informants who supplied the necessary information. In foreign relations the function of obtaining information about the power of a neighboring state belonged to messengers.

The trends in domestic structures of intelligence agencies and their regulatory support are analyzed; a number of problems that exist in the system of Ukrainian latent structures are revealed; the necessity of reforming the structures and creating mechanisms of democratic control over intelligence activity is justified.

The activities of special services, which carry out intelligence work, largely determine the dynamics of international politics. Besides, the role of the intelligence structures within internal and external orientation is identical.

The realities of Ukrainian-Russian relations cause a fundamental reform in the Ukrainian intelligence services at all levels. The experience of Ukrainian politicians in 2010-2014 shows that functioning of special state organs did not meet the requirements of a modern democratic society. The systems of carrying out democratic control may differ. Today there is no single model of democratic control over special services activity, but among all these models functional approach prevails.

The process of reforming special services is quite complex and ambiguous because of the specifics of their activity. Further research should be focused on a thorough study of all the

aspects of special services functioning and a comparative analysis of the information about special services, which is in the public domain. The study of the leading world special services experience should contribute to the birth of a new security system in Ukraine.

Key words: international relations, special services, intelligence, democratic control.

Загроза територіальній цілісності України, втрата Кримського півострова, військові поразки на сході держави у зоні АТО, нестабільність внутрішньополітичних процесів та проблеми державних реформ, диктування вимог іншими державами Україні актуалізують наукові доробки, у яких досліджуються, обґрунтовуються та формулюються шляхи і механізми реформування національних спецслужб як структур, які здійснюють інформаційно-аналітичну діяльність у державі та за її межами.

Сьогодні довкола означених проблем зобов'язані об'єднатися науковці, основним завданням яких буде пошук теоретичного підґрунтя для виконання практичних завдань у реформуванні українських розвідувальних служб – Служби безпеки України (СБУ) та Служби зовнішньої розвідки (СЗР).

Мета роботи – зробити комплексне дослідження функціонування та ролі спецслужб у системі міжнародних відносин. Для її реалізації важливим є виявлення етапів становлення та розвитку розвідувальних структур, аналіз специфіки їх функціонування, вивчення досвіду провідних спецслужб світу, з'ясування сучасних проблем роботи вітчизняних розвідок, створення рекомендацій щодо реформування їх структури та вдосконалення діяльності.

Тематика діяльності спецслужб та їх ролі у системі міжнародних відносин є доволі специфічною, оскільки велика частина інформації, яка стосується роботи таких організацій, є таємною. Наукові дослідження, які стосуються функціонування розвідувальних служб, переважно спираються на дані, які знаходяться на офіційних сайтах розвідувальних органів та відкриту інформацію, яка втратила гриф таємності за плином часу або не містить інформації, що може становити державну таємницю.

До наукової літератури, у якій висвітлюється досвід розвідувальної діяльності, належить уваження про спецслужби, їх принципи та методи роботи. До них потрібно зарахувати монографії: «Інформаційна робота стратегічної розвідки» американського генерала В. Плетта, який більш як десять років служив у розвідувальних органах, та «Мистецтво розвідки» американського розвідника А. Даллеса. У російській літературі потрібно відзначити праці дослідників Р. Роніна «Своя розвідка» та В. Землянова «Своя контррозвідка». Інший дослідник – Г. Почепцов – у своїх працях «Теорія і практика комунікації», «Інформаційні війни», «Паблік рілейшнз для професіоналів» досліджував особливості політичної розвідки та специфіки комунікацій розвідувальних органів. Окремі аспекти функціонування спецслужб відображені у наукових статтях К. Брожко, Ю. Мостової, В. Бадрак, Б. Кухти.

Ґрунтовною основою дослідження діяльності спецслужб в Україні є низка законів та нормативних документів, серед яких: Конституція України, закони України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про основи національної безпеки», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про розвідувальні органи України», «Про службу зовнішньої розвідки України», Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо подальшої демократизації суспільства і посилення громадського контролю за діяльністю правоохоронних і розвідувальних органів України» та багато інших нормативних документів.

Наукові доробки, у яких досліджується сфера діяльності спецслужб, розкривають окремі аспекти їх роботи. Проте нинішня ситуація у нашій державі зумовлює необхідність комплексного аналізу роботи розвідувальних служб, виявлення проблем у функціонуванні структури та механізмах роботи вітчизняних розвідувальних органів. На сьогоднішньому етапі важливим також є створення програми реформування СБУ та СЗР.

Прийнято вважати, що розвідка як військовий тактичний елемент, виникла у XVI ст. Проте ще у часи Античності та середньовіччя монархи послуговувалися діяльністю т. зв. донощиків, які

постачали необхідну інформацію. У зовнішньополітичних відносинах функцію здобуття інформації про сили сусідньої держави належала гінцям. Наприклад, єгипетські фараони вже у II тисячолітті до н.е. вели доволі активну зовнішню політику, із цією метою при своїх дворах вони тримали спеціальні загони службовців, яких посилали гінцями в інші країни для з'ясування стосунків Єгипту із сусідніми державами.

На той час міждержавні стосунки ще не були врегульовані жодними міжнародно-правовими законами. Зовнішня політика держав велась або з метою дійсного пошуку міждержавних стосунків для утворення союзів проти третіх держав, або з метою шпигунського вивідування справжньої військової могутності сусідів, їх найближчих планів та намірів. Робота дипломата-гінця була вкрай небезпечною професією. У староегипетському літературному творі того часу «Поучення Ахтоя» зазначається: «Коли гонець виходить у чужу країну, він заповідає своє майно... із-за страху перед левами й азійцями. І якщо він вернувся в Єгипет, заледве досяг він саду, заледве досяг він дому свого ввечері, як знову йому треба йти...» [6, С. 11].

Становлення й розвиток спеціальних служб у Московії відбувалися паралельно з появою дипломатичних служб. Перебуваючи з місіями за кордоном, московські дипломати переймали тонкощі європейських дипломатичних обрядів, і на початку XVII ст. уже змогли сформувати власні обряди дипломатії, у яких висвітлювалась діяльність спецорганів. Дипломатичний обряд Московії – це суміш західноєвропейських обрядів і азійських елементів, створений подібно до самої держави, щось середнє між Європою і Азією [6, С. 304].

Прийом іноземних послів, що починався ще із зустрічі на кордоні, часто переходив у комедійну виставу. Проте комедія під час зустрічі переходила у суворе тюремне утримання іноземних послів в «Особливому посольському дворі», оточеному озброєною охороною й прислугою двору, які забезпечували послів усім необхідним, підслуховували їх та утримували від зустрічей з усіма, окрім царя [6, С. 310].

Певну таємничість у розбудові дипломатичної роботи полюбляв і Петро I. Він особисто інкогніто брав участь у посольських місіях. У 1697–1698 рр. він організував «Велике посольство», направлене на відтворення антитурецького альянсу. У своїй особі Петро I бачив і посла, і міністра іноземних справ, і Главу Православної Церкви [6, с. 336].

Впродовж XVII–XIX ст. закордонна розвідка стала головним напрямом діяльності кожної країни. У державних структурах були створені окремі відомства, які були наділені розвідувальними функціями. В їх апараті працював спеціально навчений персонал, фінансування якого здійснювалося з державного бюджету.

Впродовж XX ст. діяльність розвідувальних структур зазнала істотних змін. Пріоритети національної безпеки тісно переплелися із завданнями системи міжнародної безпеки. За цей період була створена ціла низка локальних або регіональних міжнародних структур, які координують спільні дії у сфері безпеки. Сьогодні не існує жодної національної спецслужби, яка б могла самостійно ефективно працювати у будь-якому місці світу, тому логічною та корисною є співпраця спецорганів у межах різноманітних організацій та форумів. Найвідоміші з них «TREVI Group», «Kilowatt Group», «Le Group Informel Europeen dans le Domaine de la Lutte Contre Le Terrorisme» (GIECLCT) «Cross-Channel Intelligence Conference» тощо. До основних питань, які їх об'єднують, належать боротьба з тероризмом, міжнародним насиллям, проблеми еміграції та притулку, обмеження кількості зброї масового ураження, протистояння ісламському фундаменталізму та організованій злочинності.

Подібні структури колективних спецслужб створено на теренах СНД. Найвідоміші з них: Антитерористичний центр СНД та Рада органів безпеки і спецслужб (РОБС) СНД. Перша організація координує взаємодію латентних органів держав-учасниць СНД у сфері боротьби з міжнародним тероризмом та екстремізмом. Другу створено з метою координації спільних дій країн-учасниць СНД у боротьбі з організованою злочинністю міжнародного характеру. Її основними завданнями, які задекларовані у «Положенні про Раду керівників органів безпеки й спеціальних служб держав-учасниць Співдружності незалежних держав», є:

- забезпечення ефективної взаємодії в галузі боротьби з організованою злочинністю міжнародного характеру та в інших погоджених сферах діяльності спецслужб;
- реалізація рішень Ради глав держав і Ради глав урядів Співдружності незалежних держав стосовно питань, які належать до компетенції спецслужб;
- вироблення пропозицій стосовно зближення національного законодавства держав-учасниць Співдружності незалежних держав, розвитку договірно-правової бази міжнародного співробітництва в галузі боротьби з організованою злочинністю і в інших погоджених сферах діяльності спецслужб [9].

Необхідно зауважити, що «Положення про Раду керівників органів безпеки й спеціальних служб держав-учасниць Співдружності незалежних держав» Україна підписала із застереженнями. Офіційної співпраці між спецслужбами України та СНД немає. «Глава Ради органів безпеки і спецслужб (РОБС) СНД, директор ФСБ Росії Олександр Бортніков заявляє, що двері РОБС відкриті для співпраці зі спецслужбами і службами безпеки України» [11]. До того ж у пресі та Інтернеті існують офіційні заяви перших осіб Української держави про те, що на Майдані 2014 року працівники СБУ співпрацювали спільно з працівниками ФСБ Росії: «Служба безпеки України затримала колишнього генерала СБУ, який спільно з генералами ФСБ планував злочини проти учасників акцій протесту на Майдані. Про це під час зустрічі з родинами та адвокатами Героїв Небесної Сотні заявив голова СБУ В. Наливайченко [10].

У кожній сучасній державі створені органи, які виконують завдання зі збору інформації, аналізу та контррозвідки. Як правило, ці органи поділяють на служби внутрішньої безпеки та служби зовнішньої розвідки. Служби безпеки працюють з інформацією, яка стосується внутрішнього захисту держави, її території і суспільства від іноземної підривної діяльності, шпигування, провокацій. «Служби зовнішньої розвідки працюють у сфері зовнішньої безпеки та попередження. Тому їх цікавить інформація про закордонні уряди, організації, недержавні формування, які є реальною або потенційною небезпекою для держави та її інтересів за кордоном. Інформація, що збирається службами зовнішньої розвідки, служить справі поширення та безпеки національних інтересів, включаючи політичні, економічні, воєнні, наукові і суспільні інтереси» [7, С. 127].

Сьогодні в Україні розвідувальну діяльність здійснюють кілька державних структур. «Служба безпеки України – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України» [1, ст. 1].

«Служба зовнішньої розвідки України – є державним органом, який здійснює розвідувальну діяльність у політичній, економічній, військово-технічній, науково-технічній, інформаційній та екологічній сферах» [4, ст. 1].

У воєнній, воєнно-політичній, воєнно-технічній, воєнно-економічній, інформаційній та екологічній сферах розвідувальну діяльність здійснює розвідувальний орган Міністерства оборони України [4, ст. 1].

У сферах прикордонної, міграційної політики, а також захисту державного кордону України та її прав у морській зоні розвідувальні функції реалізує розвідувальний орган спеціально уповноваженого Центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону [4, ст. 1].

Усі розвідувальні органи України очолюють керівники, яких призначає або звільняє з посади Президент України. Він же здійснює загальну координацію діяльності розвідувальних органів за посередництва Ради національної безпеки і оборони України (РНБО).

Правовою основою, якою керуються розвідувальні служби України, є Конституція України, закони «Про розвідувальні органи України», «Про оперативно-розшукову діяльність». Служба зовнішньої розвідки України та Служба безпеки України керуються також законами «Про Службу зовнішньої розвідки України», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про основи національної безпеки України», «Про боротьбу з тероризмом», а також іншими нормативно-правовими актами.

У перерізі нашої теми потрібно згадати операцію французької спецслужби УОТ під кодовою назвою «Феарвел», яка проводилася у 80-х роках ХХ ст. Суть операції полягає у тому, що «агент

французької розвідки «Феарвелл» (його справжнє ім'я не названо до цього часу) займав відповідальний пост в управлінні «Т» Першого головного управління КДБ СРСР і мав доступ до усіх справ наукової і технічної розвідки, якими займалося це управління. Він знав не лише структуру свого управління, але й усіх його офіцерів як в Москві, так і в резидентурах, а також імена іноземних агентів. За півтора року, з весни 1981 по осінь 1982 року, «Феарвелл» передав УОТ чотири тисячі цілком таємних документів» [8].

Усі копії документів «Феарвелла» мали гриф «Цілком таємно» з цифрою один. Агент детально описав структуру установ СРСР та методи їх аналітичної роботи, переслав французам списки радянських агентів, які діяли у західних державах, точні дані про типи і види технічних розробок, починаючи від 70-х років ХХ ст., здобутих радянською розвідкою. На основі даних агента з території Франції було вигнано 47 агентів КДБ і ГРУ, які працювали у сферах політичної та науково-технічної розвідок.

Згодом операція «Феарвелл» знайшла відображення у французьких ЗМІ. Тьеррі Вольтон на сторінках преси зазначив, що «досє «Феарвелл» зіграло вирішальну роль у викритті цілей Радянського Союзу на Заході і з'явилося очевидною перемогою західного світу в боротьбі проти небаченого наукового і промислового грабежу, яким завжди займався СРСР» [8].

Інший публіцист Анрі Реньяр в журналі «Дефранс насьональ» у грудні 1983 року писав: «Радянський Союз зумів в ході систематичного збору інформації у високотехнологічних сферах західної промисловості опанувати цілою низкою ключових елементів оборони вільного світу, що серйозно підриває перевагу Заходу над Сходом і негативно позначається на власній безпеці. Радянський Союз володіє безцінними відомостями про напрями розвитку сучасних систем озброєння, про можливості і здібності до мобілізації Заходу» [8].

Вищезазначений приклад операції «Феарвелл» наочно демонструє роль спецслужб у системі міжнародних відносин, формує уявлення про цінність інформації, про можливості підривної діяльності одного агента і її вплив на зовнішньополітичні позиції держави. Через призму цієї операції потрібно проаналізувати проблему розхитування української державності іноземними чиновниками, які займали державні пости, зокрема у силових відомствах.

Службу безпеки України з лютого 2012 до січня 2013 рр. очолював Ігор Калінін, який народився в 1959 році у Москві. Його біографія тісно переплетена із діяльністю російських спецслужб. Він навчався у Московському вищому командному училищі дорожніх та інженерних військ, брав участь у військових діях в Афганістані. Із 1984 року є працівником КДБ СРСР. З січня 2013 р. до повалення режиму Януковича був радником Президента України.

Цікавою, з огляду на нашу тему, особою є наступник І. Калініна – Олександр Якименко, який очолював СБУ з січня 2013 року і сьогодні переховується в Росії. Уродженець Естонської РСР, у м. Кейла. Навчався в Росії, закінчив Вище військово-авіаційне училище льотчиків у м. Ейськ, яке знаходиться у Краснодарському краї, та Військово-повітряну академію ім. Ю. Гагаріна. Військову службу проходив у Монголії. З 1998 р. його трудова кар'єра продовжується на території України: Донецька ДАК «Донбас-Східні авіалінії України», різні посади в СБУ, управління внутрішньої безпеки корпорації «Міжрегіональний промисловий союз», який знаходиться в Донецьку, з 2010 р. керував Управлінням СБУ у м. Севастополі, у 2011 р. призначений начальником Управління СБУ в Донецькій області, у 2012 р. – перший заступник Голови СБУ, з січня 2013 р. – Голова СБУ. Слід зауважити, що доволі об'ємна трудова діяльність О. Якименка в Україні не містить інформації про отримання ним українського громадянства.

Подібна ситуація відбулась у Службі зовнішньої розвідки України, яку за час президентства В. Януковича очолював Григорій Ілляшов. За національністю українець, народився у м. Сватове Луганської області, проте уся його трудова кар'єра тісно переплетена з діяльністю російських спецслужб. Строкову службу проходив у службі прикордонних військ КДБ СРСР. У 1990 р. закінчив Вищі курси контррозвідки КДБ СРСР, з 1992 р. – працював оперуповноваженим особливого відділу КДБ СРСР Середньоазійського прикордонного округу, з 2003 р. працював в управліннях служб безпеки Луганської області та м. Ялти.

Інші приклади. Міністром оборони України з 2012 до 2014 рр. був Павло Лебедев, який народився в Краснодарському краї Російської Федерації. Міністром внутрішніх справ з 2010 до 2011 рр. був Анатолій Могильов, який народився у Петропавловську-Камчатському.

Усі названі посадові особи підозрюються у державній зраді, шпигунстві на користь Росії та переховуються на її території.

Досвід українського політикуму 2010–2014 рр. показує, що функціонування державних спеціальних органів не відповідало вимогам сучасного демократичного суспільства. «В демократичному суспільстві розвідувальні служби мають не лише ефективно діяти, а й бути політично нейтральними, неупередженими, дотримуватися професійної етики та не виходити за межі повноважень, визначених законами, відповідно до конституційно-правових норм та демократичних принципів державності» [7, С. 129].

Система, за якою здійснюється демократичний контроль, може бути різною. Сьогодні не існує єдиної для усіх моделей демократичного контролю над діяльністю спецслужб, проте з усіх таких моделей переважає функціональний підхід. «Міжнародним стандартом є функціональний підхід, суть якого полягає у створенні єдиного комітету з контролю над діяльністю служб безпеки та розвідувальних служб, на відміну від інституціонального підходу, що передбачає створення кількох комітетів для контролю над діяльністю кожної із служб. За функціонального підходу можливе здійснення цілісного контролю спецслужб (служб безпеки і розвідувальних служб), тому що вони працюють у тісній взаємодії один з одним. Що є неможливим за інституціонального підходу, оскільки комітет не одержить необхідної інформації щодо однієї із служб, сфера діяльності якої поза його компетенцією» [7, С. 131].

Підсумовуючи результати дослідження, варто зазначити, що діяльність спецслужб, які здійснюють розвідувальну роботу, значною мірою визначають динаміку міжнародної політики. До того ж роль розвідувальних структур внутрішнього і зовнішнього спрямування є тотожними. Єдина розбіжність, яка існує між різними рівнями спецслужб, – це методи та механізми отримання інформації, що в принципі залежить від специфіки такої діяльності. Розвідник, який діє на території іншої держави і перебуває у цивільному одязі, за визначенням вважається шпигуном. Добута ним інформація та уся його діяльність на території чужої держави вважається незаконною та класифікується як шпionаж.

Результати дослідження продемонстрували, що у період, коли нашу державу очолював В. Янукович, ключові посади у силових структурах, зокрема в розвідувальних органах, займали громадяни Росії, антидержавна діяльність яких істотно вплинула на стан української національної безпеки та суспільного устрою.

Реалії українсько-російських взаємовідносин зумовлюють необхідність докорінного реформування українських розвідувальних служб на усіх рівнях. Ці реформи повинні включати:

- переосмислення законодавства, щодо повноважень латентних органів, які повинні бути чітко визначені законодавством;
- структурну перебудову розвідувальних служб із люстрацією тих посадовців, які відповідали за окремі галузі, що стосуються національної безпеки держави;
- створення органів та механізмів демократичного нагляду та контролю за діями розвідувальних служб для унеможливлення використання цих органів у виконавчій владі.

Процес реформування спецслужб, з огляду на специфіку їх діяльності, є доволі складним і неоднозначним. Тому наукові дослідження, які стосуються цієї сфери, є вкрай необхідними. Подальші дослідження повинні бути зорієнтованими на ґрунтовне вивчення усіх аспектів функціонування спецслужб, проведення порівняльного аналізу інформації про спецслужби, яка перебуває у відкритому доступі. Вивчення досвіду роботи провідних спецслужб світу повинні сприяти народженню нової системи безпеки в Україні.

1. Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» від 26.12.2002 р. № 374-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/374-15>. 2. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 р. № 2135-XII [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>. 3. Закон України «Про основи національної безпеки» від 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. 4. Закон України «Про розвідувальні органи України» від 22.03.2001 р. № 2331-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2331-14>. 5. Закон України «Про Службу зовнішньої розвідки України» від 01.12.2005 р. № 3160-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3160-15>. 6. История дипломатии / под ред. В. П. Потемкина. – Т.1. – М.: Госполитиздат, 1959. – 896 с. 7. Леонов В. В. Розвідувальні служби в системі демократичного цивільного контролю / В. В. Леонов // Стратегічна панорама: наук.-практ. журнал Ради національної безпеки і оборони України. – К., 2006. – №2. – С. 125–134. 8. Павлов В. Сезам, откройся! Тайные разведывательные операции: Из воспоминаний ветерана внешней разведки [Електронний ресурс] / В. Г. Павлов. – М., 1999. – Режим доступу: <http://www.x-libri.ru/elib/pwlvw000/00000001.htm>. 9. Положення про Раду керівників органів безпеки і спеціальних служб держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_g94. 10. СБУ затримала экс-генерала, який з ФСБ планував злочини проти активістів Майдану [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26727792.html>. 11. ФСБ заманює українські спецслужби в СНД [Електронний ресурс] // Сьогодні.иа. – Режим доступу: <http://www.ukr.segodaya.ua/ukraine/fsb-zamanivaet-ukrainskie-specsluzhby-v-sng-526566.html>.